

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО РОЗВИТКУ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

У статті обґрунтовано значення безперервної освіти у процесі становлення економіки знань, розкрито еволюцію теоретичних підходів до розвитку безперервної освіти, представлено види безперервної освіти за обраними підходами та визначено проблеми моделей їхньої реалізації.

In the article grounded value of continuous education in the making of economy of knowledges, the evolution of the theoretical going is exposed near development of continuous education; the types of continuous education are presented after select approaches and certainly problems of models their realization.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасна динаміка світових соціально-економічних відносин, становлення постіндустріального суспільства, глобалізаційні процеси, посилення інтеграційних зв'язків, впровадження інноваційних технологій, підвищення конкурентоспроможності світової економіки зумовлюють необхідність вирішення нових стратегічних завдань. Одним із найбільш важливих завдань для національної економіки є перехід до економіки знань, що ґрунтується на підвищенні ролі інформаційних технологій, розвитку інтелектуального капіталу і впровадженні постіндустріальних моделей суспільного розвитку.

Дослідження показали, що розвинені країни світу здійснили перехід індустріального суспільства до інформаційного, в якому знання і творчий підхід є більш ефективними ресурсами, ніж матеріальні фактори виробництва. За даними Світового банку, фізичний капітал у сучасній економіці формує 16% національного багатства кожної країни, природний – 20, а людський – 64%, а у таких країнах, як Німеччина та Японія – до 80% [1, с.112].

За підрахунками економістів, майже 2/3 світового багатства зосереджено в людському капіталі, велику частину якого становлять знання та інтелектуальна спроможність працівників враховувати зміни нової економіки знань. Таким чином, у період переходу від індустріальної постіндустріальної економіки до створення та поширення знань є ключовим фактором соціально-економічного розвитку країни.

Особливо необхідною є побудова економіки знань в Україні. Про це свідчать економічні розрахунки: якщо стимулювати розвиток інтелектуального капіталу у нашій державі, то Україна, маючи 5% наукового потенціалу світу, могла б розраховувати на отримання 100 мільярдів доларів щорічно, що в десятки разів перевищує вартість сировинного експорту нашої країни. На світовому ринку Японія продає 34% від загальної кількості технологій, США – близько 33%, Росія – 0,1%, а Україна – нічого [2]. Відтак першочерговим стратегічним завданням для України є розвиток людського капіталу.

Вирішальну роль у розвитку людського капіталу на основі формування та поширення знань відіграє безперервна освіта. Значення безперервної освіти в економічному зростанні країни є незаперечним через її здатність формувати інтелектуальну складову в системі елементів економіки знань. Статистика підтверджує вплив безперервної освіти на добробут населення. Так, високоосвічені працівники в США мають дохід у 67% вищий, ніж працівники із середньою освітою, у Франції – на 84%, у Німеччині – на 78%, у Великобританії – на 65%, в Італії – на 58% [3, с.6].

Рівень освіти громадян є показником їхнього добробуту і соціального статусу. Великою мірою освіта громадян визначає статус держави у міжнародній спільноті, зміцнює економічну безпеку, сприяє зниженню криміногенності в суспільстві та підвищенню

культурного рівня. Країни, де освіта є пріоритетною сферою діяльності, на один долар, вкладений у розвиток освіти, отримують шість доларів прибутку. Експерти стверджують, що завдяки безперервній освіті розвинені країни світу отримують близько третини національного доходу. Так, величина ВВП, вироблена працівниками трьох освітніх груп, що мають 10,5, 12,5 та 15,5 років навчання, причому останніми виробляється понад 50% ВВП [3, с.6]. В Україні вища освіта розвивається швидкими темпами (кількість студентів на 10 тисяч населення за період 1999-2009 рр. зросла майже вдвічі – із 300 до 599), проте за індексом економіки знань наша країна суттєво відстає від інших країн світу. Якщо у Західній Європі індекс економіки знань становить 8,72 п., у світі в цілому – 5,92 п., в Центральній Азії – 6,35п., то в Україні тільки 5,8п.

Отже, становлення і розвиток системи безперервної освіти є вельми актуальною проблемою для України. У контексті цього необхідність дослідження безперервної освіти зумовлена такими чинниками розвитку економіки знань: інтелектуальний капітал є найбільш перспективним та високо конкурентним економічним ресурсом на світовому ринку, технології створення та використання знань є складовими економічного росту та інвестицій, посилюється значення освіти у створенні нових знань та інформації у вирішенні економічних і соціальних проблем.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблеми розвитку безперервної освіти в контексті становлення економіки знань приділяли увагу відомі зарубіжні та українські вчені. Серед зарубіжних науковців-основоположників доктрини людського капіталу та теорії постіндустріалізму слід відзначити праці Д. Белла, Г. Беккера, М. Блауга, У. Дайзарда, П. Друкера, Р. Інглегарта, Д. Рісмана, Е. Тоффлера, П. Пільцера, Х. Клодта. Сучасні дослідження безперервної освіти як важливої складової ринку освітніх послуг здійснено у працях польського економіста Р. Патори. Не залишили її поза увагою і представники російської економічної думки, зокрема С. Беляков, В. Іноземцев, С. Глазьев, Т. Клячко В. Щетинин, та інших. Серед вітчизняних науковців значний науковий внесок у дослідження розвитку людського капіталу здійснили А. Амбросова, Л. Антошкіна, М. Віленський, Й. Вовканич, Н. Голікова, М. Данько, Б. Данилишин, Г. Дмитренко, Я. Дуткевич, О. Грішнова, О. Сердюк, Л. Семів, М. Степко, Б. Климецько, А. Криклій, А. Колот, В. Никифоренко, Л. Кузьменко, Л. Федулова, Л. Янковська та інші відомі вчені. Проте, науковці безперервну освіту не вивчають як цілісний предмет дослідження, а розглядають в контексті принципу розвитку системи вищої освіти та формування людського капіталу в цілому.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналітичний огляд наукових джерел показав, що на сьогодні не існує єдності у поглядах вітчизняних і зарубіжних вчених щодо визначення сутності безперервної освіти, недостатньо дослідженими є теорії її розвитку. Окрім цього, слід зазначити відсутність системності у дослідженні соціально-економічного змісту безперервної освіти. У більшій мірі це поняття розглядається через педагогічний вимір.

Також відзначимо, що стрімкий суспільний розвиток, перехід до економіки знань та інформаційного суспільства надає цьому поняттю нових характерних ознак і розкриває його сутність через більш складні функції.

Постановка завдання. Дослідження еволюції теоретичних підходів до розвитку безперервної освіти, обґрунтування її видів безперервної освіти за обраними підходами та визначення ключових проблем моделей їхньої реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження витоків розвитку теорії безперервної освіти у світовій науковій думці свідчить про наявність двох першоджерел тлумачення її сутності, а саме праці англійського дослідника Б. Йекслі на тему «Освіта упродовж життя» (1929 р.) [4], у якій викладено основи реалізації безперервної освіти у різноманітних соціально-орієнтованих програмах Великобританії, як освіти для дорослих та праці американського науковця Е. Ліндермана «Значення освіти для дорослих» (1926 р.), де автор визначає безперервну освіту тезами: «освіта – це життя» та «все життя – це навчання,

тому в освіті не може бути завершеності» [5].

На думку англійських науковців М. Сміта, М. Доіла, Т. Джеффорса саме ці роботи стали первинним джерелом для формування інтелектуальної основи розвитку теорії безперервної освіти [6]. Надалі ідея безперервної освіти отримала розвиток у працях відомого французького теоретика П. Ленгранда, який у 1965 році ознайомив її на конференції ЮНЕСКО з гуманістичних позицій розвитку людини як особистості, суб'єкта діяльності і спілкування впродовж всього життя.

За визначенням П. Ленгранда, безперервна освіта передбачала процес навчання тривалістю на все життя, в якому важливу роль відіграє інтеграція індивідуальних та соціальних аспектів особистості людини та її діяльності [7]. У своїй монографії «Вступ до безперервної освіти» (1965 р.) учений вперше розмежував поняття «навчання дорослих», «самоосвіта» і «безперервна освіта» [8].

Так, можна вважати, що соціальний підхід до розвитку безперервної освіти сформувався у середині 60-х рр. ХХ століття. Дослідження сутності безперервної освіти грецьким професором Н. Кокосалакісом ґрунтуються на тому, що не існує єдиного універсального визначення безперервної освіти, яке б включало в себе усі концептуальні компоненти, оскільки навіть в межах однієї країни значення і зміст цього поняття можуть змінюватися з плином часу, різні терміни можуть застосовуватися для ідентифікації того ж самого феномену [9].

Підтвердженням цього є використання міжнародною практикою таких термінів, як «освіта протягом усього життя» (life long education), «продовжена освіта» (continuing education), «рекурентна освіта» (recurrent education), «постійна освіта» (permanent education) в єдиному контексті. Слід відзначити, що застосування у системі безперервної освіти цих термінів матиме різні практичні результати. Тому доцільно обґрунтувати відмінності між цими поняттями в теорії розвитку безперервної освіти.

Упровадження у міжнародну практичну діяльність поняття «освіта упродовж життя» (lifelong education – LLL) стало чинником структурних змін в теорії і практиці європейської вищої освіти. Адже до 1996 року, який Рада Європи та Європейський парламент визнали роком безперервної освіти в Європі [10], вища освіта мала елітний характер та була мало доступною для простих верств населення.

Це означало, що людина могла здобути університетську освіту маючи певний інтелекту, а також належала до певного соціального кола. У той же час концепція «навчання упродовж життя» знайшла відображення у документах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), ЮНЕСКО та Ради Європи у термінах «періодична освіта» (recurrent education), «постійна освіта» (permanent education), «освіта для дорослих» (adult education).

Однак, провідна ідея цих документів була єдиною та полягала у формуванні стратегії створення рівних можливостей для всіх людей в отриманні освіти. Так, Рада Європи розробила концепцію постійної освіти в якості основи для нової політики у сфері освіти, враховуючи «зростаючу кількість диверсифікованих освітніх потреб кожного громадянина Європи незалежно від віку» [11]. Міжнародна організація ЮНЕСКО у 1972 році представила широке, універсальне та гуманістичне бачення європейської політики у сфері освіти, відповідно до якої університети позиціонуються не тільки як важливі освітні центри, але й зростає їхня соціальна роль у реалізації безперервної освіти.

Таким чином, у 70-х рр. ХХ століття ЮНЕСКО надало ідеї безперервної освіти світового виміру та трансформувало бачення освіти впродовж життя у масштабну європейську політику здебільшого у сфері традиційної вищої освіти, ніж у напрямі прийняття конкретних рішень щодо впровадження практики освіти упродовж життя. Організація економічного співробітництва і розвитку більшою мірою сприяла впровадженню концепції освіти впродовж життя. Так, у 1973 році було введено в дію документ «Стратегія у сфері періодичної освіти» (Reccurent Education Strategy), мета якого полягала у «розширенні механізмів реалізації можливостей для навчання впродовж життя

індивідуума» [12]. Реалізація цієї стратегії ґрунтувалася на емпіричних дослідженнях проблем, пов'язаних з розширенням можливостей доступу до освіти.

У 1995 році Європейська комісія опублікувала офіційний документ «Викладання і навчання: На шляху до суспільства, що навчається». А основоположна стратегія підтримки навчання упродовж життя у XXI столітті була запропонована на засіданні

Організації економічної співпраці та розвитку в 1996 році за участю міністрів освіти європейських країн. На їхню думку, впровадження ідеї безперервної освіти потребує зміни традиційних підходів до освіти, формування нових механізмів фінансування, широкої зміни і оновлення викладацької діяльності. У цих документах Європейська комісія і країни-члени ЄС навчання впродовж життя визначають як «усесторонню навчальну діяльність, що здійснюється на постійній основі з метою удосконалення знань, навичок і професійної компетенції» [13].

Отже, ідея полягає в тому, що безперервна освіта перестає бути одним із напрямів перепідготовки, а стає основоположним принципом освітньої системи і участі в ній людини впродовж усього життя. У цей час подальший розвиток безперервної освіти передбачає пошук нових способів мислення в рамках системи освіти, структурований підхід до навчання, в межах якого ті, що навчаються, беруть активну участь у процесі навчання, починаючи з дошкільного рівня, надання доступу до інформації про можливості формальної та неформальної освіти, наявність механізмів підтвердження компетенції, надбаної поза межами системи формального навчання.

Окрім цього, у документах ЄС при визначенні безперервної освіти наголошується на відмінності між формальним (formal), неформальним (non-formal) та спонтанним або неофіційним (informal) навчанням [14]. Формальне навчання реалізується навчальними закладами, воно структуроване відповідно до цілей і тривалості навчання. Спонтанне навчання здійснюється під час повсякденної життєдіяльності людини, пов'язаної з її роботою, життям у сім'ї або дозвіллям. Неформальне навчання здійснюється поза межами навчального закладу, є структурованим за цілями, тривалістю, проте не передбачає документального засвідчення завершення навчання.

Тому основними стратегіями впровадження демократичної ідеї освіти на міжнародному рівні в період 90-х рр. XX століття стали: визнання неформального (спонтанного) навчання; розвиток основних навиків для всієї молоді та дорослих; охоплення навчанням всього життя з наданням пріоритету в задоволенні потреб дітей дошкільного віку і дорослого населення; результативне і ефективне керівництво фінансуванням із залученням якомога більшого числа державних і приватних ресурсів; керівництво і партнерство, яке визначає необхідність залучення і координування діяльності різних організацій у сфері освіти.

Таким чином, політика у сфері вищої освіти в Західній Європі в 90-ті рр. XX ст. щодо реалізації ідеї безперервної освіти упродовж життя на демократичних засадах стали першочерговим чинником економічного розвитку суспільства. Розвиток безперервної освіти з початку XXI століття передбачав конкретизацію визначення сутності безперервної освіти у європейських регламентних документах.

Так, у «Меморандумі з питань навчання впродовж життя» від грудня 2000 року відзначено, що навчання впродовж життя – це «цілеспрямоване навчання, що здійснюється на постійній основі для вдосконалення знань, умінь і компетенцій» [15]. Змістом цього Меморандуму також визначалися пріоритети безперервної освіти, зокрема щодо індивідуального навчання, активної громадянської позиції, залучення до соціальної діяльності і працевлаштування. Так, ідея безперервної освіти починає відігравати істотну роль у стратегії працевлаштування в Європі, ґрунтуючись на засадах можливості знайти місце праці, адаптованості до змінних умов середовища, розвитку підприємництва та рівних можливостей у доступі до освіти.

Згодом юридична регламентація ідеї безперервної освіти знайшла втілення у Конвенції організації об'єднаних націй (ООН) «Про технічну і професійну освіту», Конвенції

«Про визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і наукових ступенів в державах регіону Європи», Резолюції ХХХ Міжнародної організації праці «Про зайнятість молоді», проекті концепції модельного Освітнього кодексу для країн-учасників СНД, де поняття безперервної освіти відображено як основоположний принцип реформування вищої освіти.

У документі Європейської комісії «Перетворимо Європейський простір навчання впродовж життя реальністю» (листопад 2001 року) зазначається, що «формування активних громадян і здатність отримання роботи є однаково важливими цілями навчання впродовж життя, такими цілями також є особистісна самореалізація та подолання соціального відчуження». Це слугувало подальшому розвитку сутності безперервної освіти як «усієї діяльності з навчання, яка здійснюється упродовж життя з метою вдосконалення знань, умінь і компетенцій як в інтересах особистісного, громадянського та соціального розвитку, а також/або для отримання роботи» [14]. Результатом досліджень на урядовому рівні стало робоче визначення поняття «освіти упродовж життя», сформульоване Європейською комісією і представниками країн-членів Європейського союзу в рамках Європейської стратегії зайнятості (European Employment Strategy, EES): освіта впродовж життя – це «всесічна цілеспрямована навчальна діяльність, яка здійснюється на постійній основі для підвищення рівня знань, навиків і професійних компетенцій» [15]. Це визначення прийнято для реалізації основних завдань Європейської стратегії зайнятості, а саме забезпечення повної зайнятості населення (не менше 70% зайнятих), підвищення якості праці в країнах Європи та покращання соціалізації населення.

Таким чином, розвиток теорії безперервної освіти передбачає конкретизацію її змісту не тільки як фактору соціально-орієнтованого і демократичного розвитку суспільства, але й як передумови забезпечення необхідного рівня зайнятості в Європі. Так, у 2002 році на Міжнародному семінарі щодо розвитку освіти у м. Нікопінгу (Швеція) розглянуто особливості становлення безперервної освіти в період переходу до економіки знань. У доповідях зазначалося, що з початку ХХ століття економічний розвиток набуває прискореного характеру, світова економіка схильна до коливань, тому людям доводиться часто змінювати місце праці й фах. Ці процеси сприяють виникненню потреби безперервного навчання та підвищення професійної кваліфікації. В умовах економіки знань та стрімких соціально-економічних змін здобуття умінь і компетенцій має набути постійного характеру упродовж всього життя. Саме тому міжнародні фінансові організації, зокрема Світовий банк, розглядають безперервну освіту як ключовий компонент знаннєвої економіки, розуміючи її вирішальну роль у формуванні глобального трудового потенціалу.

Таким чином, сучасна концепція безперервної освіти зорієнтована на людину у контексті забезпечення її зайнятості та активної громадянської позиції і передбачає орієнтацію безперервної освіти на попит ринку праці, а не на пропозиції з боку освітньої сфери. Отже, дослідження міжнародних нормативно-правових джерел показали, що у Європі більшою мірою поширення набули такі концептуальні підходи до розвитку безперервної освіти (рис. 1):

- соціально-орієнтований (1960-ті - 1970 ті рр. ХХ століття);
- демократичний (1990-ті рр. ХХ століття);
- ринково-орієнтований (з початку ХХІ століття й дотепер).



Рис. 1. Еволюція підходів до розвитку безперервної освіти

Відповідно до соціально-орієнтованого підходу ключовим чинником розвитку безперервної освіти стало розширення можливостей доступу до формального навчання усіх суспільних категорій і соціальних прошарків населення та утвердження принципу «освіти упродовж життя» у світовому вимірі. Демократичний підхід базувався на визнанні неформального та спонтанного навчання у системі безперервної освіти, а також поглибленні сутності безперервної освіти її видовими характеристиками через вживанням у різних країнах світу понять «додаткова освіта» (Німеччина, Ірландія, Норвегія), «довічна освіта» (США), «поновлена освіта» (Швеція), «післядипломна освіта» (Україна). Ринково-орієнтований підхід до розвитку безперервної освіти зумовлений посиленням інтеграції освіти й економіки та підвищення функціонального значення безперервної освіти у працевлаштуванні населення.

Принциповим є те, що зазначені підходи знайшли відображення у світовій соціально-економічній політиці, регуляторних документах міжнародного значення та набули глобальних ознак.

Відзначимо, що еволюція підходів до розвитку безперервної освіти в часі призводить до поглиблення та розширення напрямів її реалізації, набуття безперервною освітою нових ознак та функціональних характеристик, зберігаючи при цьому первинний принцип «навчання упродовж життя». Знаковим є те, що сучасній освітній системі певною мірою притаманне поєднання основних характеристик цих підходів залежно від рівня наступності освіти (дошкільної, шкільної, вищої, післядипломної), специфіки освітнього процесу (формального і неформального навчання) та самоідентифікації індивідуума в суспільстві (для майбутніх поколінь роботою стане улюблене заняття, що функціонує на платформі інформаційних технологій та приносить грошову вигоду).

Узагальнення огляду зарубіжних інформаційних джерел відповідно до представлених концептуальних підходів розвитку безперервної освіти надають можливість виокремити змістові характеристики безперервної освіти з позиції врахування специфіки її реалізації (табл. 1, яку складено автором на основі опрацювання інформаційних джерел), як:

- освіти впродовж всього життя (притаманна соціально-орієнтованому підходу),
- освіти шириною в життя (притаманна демократичному підходу);
- освіти, сконцентрованої на постійному процесі навчання відповідно індивідуальних потреб та професійних цілей індивідуума (притаманна ринково-орієнтованому підходу).

Таблиця 1.

Зміст безперервної освіти, особливості та проблеми моделей її реалізації

Суть підходу	Розкриття змісту безперервної освіти	Особливості реалізації безперервної освіти	Проблеми реалізації безперервної освіти
Безперервна освіта, як освіта упродовж всього періоду життя	розглядається як освіта тривалість якої відповідає тривалості життя людини; передбачає поступовий розвиток і поновлення знань та навиків людини упродовж життя здебільшого формальними методами	реалізація безперервної освіти передбачає не тільки поступове проходження індивідуумом певних освітніх рівнів та отримання компетенцій, а складну структуру взаємопов'язаних секторів, яка містить безліч входів та виходів в процес продовження освіти та немає завершальних навчальних програм.	необхідна чітка регламентація переходів між різними освітніми рівнями в процесі безперервної освіти; потребують розробки механізми підтримки переміщення людини всередині системи освіти, а також із системи освіти на ринок праці і навпаки.

1	2	3	4
Безперервна освіта, як освіта шириною в життя	передбачає розширення напрямів навчання відповідно до різносторонніх інтересів діяльності людини, здобуття не тільки професійних компетенцій і знань, але й компетенцій, необхідних для покращення інших сфер життєдіяльності людини	реалізація безперервної освіти передбачає отримання знань і навиків за межами формальної освіти, тобто організація, регулювання і фінансування такої освіти здійснюється не тільки органами управління у сфері освіти, до цього процесу залучені також інші державні та недержавні організації, що відповідають за економічну і соціальну політику, зайнятість молоді тощо.	потребують узгодженості регламенти та процедури державних і недержавних органів регулювання сфери освіти, а також ефективні механізми координації їхньої дій; покращення координації зусиль для отримання освіти без відриву від роботи; має бути створена єдина система визнання отриманої освіти незалежно від форм і обсягів її отримання.
Безперервна освіта як освіта сконцентрована на постійному процесі навчання	ґрунтується на поглибленому та індивідуально орієнтованому навчанні, передбачає зміщення акценту від формальної ступеневої освіти до постійного засвоєння знань, здобуття нових компетенцій і навиків із використанням індивідуальних навчальних програм, зокрема і професійних.	реалізація такої освіти орієнтована на попит і передбачає, що поза межами формальної базової освіти, наступні напрями освіти, зокрема її зміст, обсяги, терміни навчання мають визначатися самим індивідумом залежно від його професійних цілей та життєвих потреб.	має бути визначена чітка і усвідомлена суспільна позиція індивідуума у виборі індивідуальних навчальних курсів щодо підвищення свого професійного рівня; гармонійне налагодження фінансових потоків щодо оплати за навчання (індивідуальні програми мають різну вартість).

Висновки і перспективи подальших розробок. Обґрунтування змісту безперервної освіти передбачає врахування дії таких чинників:

- значної кількості осіб, які мають потребу у безперервній освіті, різносторонній за формами, методами, тривалістю, кінцевими результатами;
- низький рівень знань і навиків окремих категорій осіб у професійній діяльності для виконання кваліфікованої роботи та участі в суспільному житті країни;
- розвиток приватного сектора економіки, який потребує кардинального підвищення фаховості зайнятих у зв'язку з глобалізацією і суттєвими технологічними змінами.

Таким чином, під впливом цих чинників розуміння сутності безперервної освіти поступово переходить від її сприйняття відповідно до соціально-орієнтованого підходу як шансу для кожного досягнути життєвих цілей через освіту (навчання для всіх), демократичного підходу як освіти для всіх, хто має можливості та бажання навчатися (навчання заради навчання і особистісного розвитку) до сучасного ринково-орієнтованого підходу, відповідно до якого розвиток знань і навиків має відповідати потребі економіки та роботодавців у кваліфікованій і гнучкій робочій силі (навчання для отримання роботи і відповідності ринку праці).

Отже, відповідно до сучасного європейського підходу безперервна освіта розглядається переважно як засіб адаптації трудових ресурсів до потреб функціонування

глобального ринку праці та економіки знань.

Реалізація безперервної освіти відповідно до представлених підходів передбачає розробку різних механізмів розподілу витрат на освіту серед її учасників – приватних осіб, навчальних закладів, роботодавців та держави.

Література

1. Якість економічного зростання / В. Томас, М. Дайлами, А. Дарешвар та ін.; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 2002. – 350 с.
2. За даними сайту освітній портал // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua>.
3. Данилишин Б. Через модернізацію освіти до економіки знань / Б. Данилишин, В. Куценко // Науковий світ. – 2010. – № 7. – С. 6–8.
4. Yeaxlee В. А. Lifelong Education / В. А. Yeaxlee. – London: Cassell, 1929. – 166 p.
5. Linderman Eduard C. The Meaning of Adule Education / Eduard C. Linderman. – New York: New Republic, republished by Oklahoma Research Centre For Committed Professional and Higher Education, 1989. – 263 p.
6. Eduard C. Linderman. The Meaning of Adule Education. New York: New Republic, republished by Oklahoma Research Centre For Committed Professional and Higher Education, 1989. – 196 p.
7. За даними організаторів веб-ресурсу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infed.org>.
8. Centre for research in lifelong learning. Scottish Forum on Lifelong Learning Social Inclusion and Lifelong Learning Forum Report No. 2. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crl.gcal.ac.uk/docs/2nd>.
9. Шеремет І. Соціальні виклики безперервної освіти / І. Шеремет // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Випуск 15. – 2009. – С. 587–592.
10. Lifelong Learning: the implication for the universities in the EU / Prepared by prof. Nikos Kokosalakis, prof. Maurice Kogan / Reference Period: from 1-11-1998 to 31-10-2000 / FINAL REPORT. Contract no:SOE 2 – CT98-2043.
11. A Memorandum on Lifelong Learning / Commission of the European Communities Brussels. – 30.10.2000 / SEC (2000). – 1832 / Commission Staff Working Paper // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/memorandumEng.pdf>.
12. Miguel Palacios. Financing Lifelong Learning. – Washington, D. C., July 2002. Working Paper 2: Conceptualising lifelong learning: north-south divides / Julia Preece, January 2005 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gla.ac.uk/centres/cradall/docs/02workingpaper.pdf>.
13. Lifelong Learning in Greek Universities: policies, practise and prospects/Nikos Kokosalakis/European Journal of Education, Vol.36, # 3, 2001. – 362 p.
14. Lifelong Learning in Australia. Lonise Watson / Lifelong Learning Network, Division of Communication and Education, University of Canberra/03.13 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dest.gov.au/NR/rdonlyres/DBF92E3299DA-4253-9C81F52157022BF6/805/03_13.pdf.
15. Making a European area of lifelong learning a reality // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/education/policies/lll/life/communication/com_en.pdf.